

Hol nyomtatták Balassi Credulus és Juliáját?

A Magyar Nemzeti Múzeumi Könyvtár 1899. évi szerzeménykönyvének V. 367. naplószámaához, a Dobrowsky Ágost könyvkereskedőtől vásárolt becses könyvek és kéziratok lajstromába az alábbi tételt jegyezték be:

*Szindarab töredék. XVI. sz. 4 lev. 10 Ft.*¹

A Knauz Nándor hagyatékából származó fragmentum leltárba vétel után Erdélyi Pálnak, a Könyvtár egyik tudományos munkatársának kezébe jutott. Erdélyi éppen abban az évben fejezte be Balassi-monográfiáját, amelynek már csak függelékébe tudta beilleszteni nagy felfedezését: a töredékben ui. a költőnek egy addig ismeretlen prózai művére talált.² Ide vágó részletes, elemző tanulmányát a következő évben, a *Magyar Könyvszemle* 1900. évfolyamában tette közzé.³ Itt a nyomtatványról az alábbi bibliográfiai leírást adta:

[Balassa Bálint] *Credulus és Julia. Komédia.*

[Bártfa, 1588–89.] 8-r. Töredék, mely a C ív 1., 4., 5. jelzett és 8. jelzetlen 4 leveléből áll.⁴

Erdélyi a töredék szerzőségét teljes biztonsággal Balassinak tulajdonította. A C₅ levél verzóján levő — a Radvánszky-kódexből már ismert — ekhós vers, a prózai szöveg stílusjegyei, a „fordulatos nyelv . . . népies zamatával, közmondásaiival, magyarosságával, szólamaival és kifejezéseivel minden kételyt kizárólag reá”⁵ mutatnak — írta. A dráma cselekménye és a Júlia-ciklus között „tartalmi, tehát gondolatbeli egyezéseket”⁶ talált. A nyomtatás helyének és idejének meghatározásánál erős fenntartással élt. Míg a töredék valószínű nyomdahelyéül Bártfát jelölte meg — „e nyomdának az 1582–90. évek között megjelent termékeivel való egybevetés után”⁷ — a megjelenés évét csupán a költő biográfiai adatai alapján helyezte az 1588–89-es évekre. Úgy érezte, a 4 levél fakszimiléjének közlésével indítást adott, hogy „bibliográfiánk művelői a kérdéshez körültekintő tanulmányokat tehessenek.”⁸

¹ A nyomtatványtöredék rendkívüliségét már Dobrowsky antikvárius is megsejtette, mert árát más hasonló korú nyomtatványokéhoz képest magasra szabta. V.ö. a Magyar Nemzeti Múzeumi Könyvtár 1899. évi szerzeménykönyvének idézett helyével.

² ERDÉLYI PÁL: *Balassa Bálint 1551–1594*. Bp. 1899. 234–236.

³ ERDÉLYI PÁL: *Balassa Bálint komédiája*. = *Magyar Könyvszemle*. 1900. 1–16.

⁴ Uo. 2.

⁵ Uo. 4.

⁶ Uo. 5.

⁷ Uo. 2.

⁸ Uo. 2.

Erdélyinek Balassira vonatkozó tudós meglátását és intuícióját az 1958-ban előkerült Fanchali Jób-kódexben foglalt teljes drámaszöveg igazolta.⁹ A nyomtatvány feltételezett kiadási helye és ideje azonban feltétlen korrigálásra szorul. 1971-ben a *Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600-as kötete* (Levágólag a következőket írta: „A töredék betűtípusainak alaposabb vizsgálatából kitűnt, hogy azokat sem Bártfán, sem más hazai nyomdában nem használták a XVI században . . .” így a dráma „bizonyosan a XVII. században jelent meg.”¹⁰

Az alábbiakban kísérletet szeretnék tenni ennek a nyitva maradt kérdésnek a tisztázására. Eljárásom a következő lépésekből fog állni:

1. A *Credulus* a Knauz-könyvtárban. A nyomtatvány leírása.
2. Balassi, a *Credulus* és a Fanchali Jób-kódex
3. A bártfai nyomtatás valószínűsége
4. A debreceni nyomtatás feltételezése
5. A nyomtatvány betűtípusai
6. A tipográfiai vizsgálat eredménye
7. Bártfa végleges kizárása

1. *A Credulus a Knauz-könyvtárban*

A Pozsonyban 1898-ban elhunyt Knauz Nándor neves történettudós könyvtára, végakaratóval ellentétben, szétszóródott. 1899-ben Dobrowsky antikvárius árverési katalógusának előszavában Récsey Viktor pannonhalmi könyvtárnok már csak a tényt konstatálhatta: „. . . Végtelenül sajnálom” — írta — „,hogy nem akadt főpap, káptalan, intézet, testület, mely ezt a páratlan gyűjteményt a maga teljességében megszerezhetné volna.”¹¹

A valóban „páratlan gyűjtemény” egy része Dobrowsky közvetítésével talált új tulajdonost és helyet: a Nemzeti Múzeum Könyvtárában, továbbá egyházi és világi közgyűjteményekben és magángyűjtőknél. Más része — már ezt megelőzően — „mint Knauz Nándor t. t. irodalmi hagyatéka”,¹² az Akadémiai Könyvtár birtokába került.

A Dobrowsky-féle katalógus átnézése önmagában is elegendő, hogy az egykori Knauz-könyvtárról képet alkothassunk: együtt volt itt mindaz, ami az egyháztörténettel és diplomatikával foglalkozó tudós kutatómunkájához apparátusul szolgált. Hazai és külföldi egyháztörténeti irodalom — melyben szembetűnő a reformáció és ellenreformáció egykorú kiadványainak nagy száma —, jogtudományi, diplomatikai munkák, sematizmusok, kalendáriumok és tudományos folyóiratok sora. A tartalmi vonatkozásokat mellőzve, a gyűjtemény a XV. és a XIX. század vége között megjelent nyomtatványokat foglalt magába: számos ősnymtatványt, sok XVI. századi könyvet, gazdag RMK-állományt s jelentős számú Apponyi-kategóriába tartozó munkát. A XVII. századi hazai könyvnyomtatás szinte minden működő nyomda termékével képviselve volt.

A könyvtár egyik speciális sajátossága a töredékek nagy száma kutatásunk szempontjából külön figyelmet érdemel. A Knauz által megőrzött kódex-töre-

⁹ MIŠIANIK, Jan — ECKHARDT Sándor — KLANICZAY Tibor: *Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób kódex magyar és szlovák versei*. Bp. 1959. 207 l.

¹⁰ RMNy. App. 52.

¹¹ *Catalogus bibliothecae F. Knauz*. Dobrowsky Ágost ódon munkák tárának 120. sz. jegyzéke. Bp. 1899. II. l.

¹² *Akadémiai Értesítő*. 1898. 398. l.

dékekkel tudományos irodalmunk újabban behatóan foglalkozott.¹³ Témánk kapcsán szólnunk kell a nyomtatványtöredékekről is. Mivel ezek a könyvtár egészéhez hasonlóan nem maradtak együtt, róluk képet csak segédletekből: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában levő hagyatéki katalógusból¹⁴ és Dobrowsky jegyzékéből alkothatunk. Megjegyzendő hogy a Balassi mű egyik jegyzékben sem szerepel. A kötéstáblákból kiáztatott levelek között Knauz olykor irodalomtörténeti értékű szövegre bukkant,¹⁵ máskor addig ismeretlen nyomtatványok töredékét találta meg. Korát megelőző értéksszemléletével mindent megőrzött, még azt is, aminek jelentőségét egyidejűleg nem ismerte fel, így a *Credulus* és *Julia* szövegét is.

A nyomtatvány leírása

Az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában levő épen maradt 4 levél kötése (bordó félbőr, sárgásbarna márványpapírral kombinálva) — feltehetően a Dobrowskytól való vásárlás idején készülhetett. A kötet könyvtári jelzete RMK I.316/a., az RMNy-ben az App. 52. számot viseli. Mérete: 150 × 990 mm. A nyomtatvány csonkaságát a kötéstábla után bekötött 5 üres levél jelzi, amelyet a töredék négy nyomtatott levele követ. A leltári bélyegző 5. üres levél verzóján helyezkedik el, felette van beragasztva a provenienciára utaló terakotta színű 20x28 mm-es címke: »Knauz Nándor könyvtárából« felirattal. Erdélyi meghatározásának eredményét — amely azonos a *Könyvszemlében* közölt cikkének konklúziójával — a kötés utáni un. előzéklapra ceruzával jegyezték be. A nyolcadrét alakú nyomtatványnak valóban az Erdélyi által is megállapított C₁ és [C₈], valamint C₄ és C₅ levélpárja maradt meg, s ezáltal a rajtuk lévő szöveg csak a C₄ és C₅ levélnél összefüggő.

A töredék papírján feltűnően meglátszanak az idő és a kiáztatás nyomai, néhol féregrágott, néhol a lapszélén csonka. Vízjel egyik levélen sem látható. Az egyhasábos szöveg maximális szedéstükre 125 × 73 mm, a szövegtükör 121 × 73 mm. Marginália nincs. Az ívjelzet a szedés utolsó sora alatt középen, a laponként alkalmazott egy-két szótagból álló őrszó a szedés jobbsarkában az ívjelzettel egyvonalban helyezkedik el. (Kivétel a [C₈]a lap, ahol az őrszó a szedés utolsó sorával majdnem egyvonalban van.) A töredék nyomtatója a szövegekpet két antikva, egy kurzív és egy kiemelő-típus három tagjának szedett iniciáléként való alkalmazásával alakította ki.

2. Balassi, a *Credulus* és a *Fanchali Jób-kódex*

Ismeretes, hogy az 1588/89. év telén a magyar irodalom első zseniális lírikusa egy olasz drámát formált át hazai nyelvünkre. Balassi életének ekkori eseményei: erdélyi útja, a gazdag Júlia-Anna kezéért folytatott reménytelen küzdelme, egyaránt egzisztencia-mentésének kétségbeesett kísérleteiről tanúskodnak.

¹³ KÖRMENDY Kinga: *A Knauz-hagyatékek kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. Bp. 1979. 149

¹⁴ MTA Kézirattár. Bibl. 2° 43. ill. Bibl. 8° 11.

¹⁵ Pl. az MTA II. osztály 7. ülésén 1871. nov. 6-án: „Knauz Nándor l. t. bemutatott némely XVI. századbéli részint magyar, részint Magyarországra vonatkozó ismeretlen nyomtatványokat.” = *Akadémiai Értesítő*. 1871. 281. l.

Bizonyos, hogy komédiáját, ezt az „akció-szegény”, pusztán „az emberi szó mindenható erejére épített dikció sorozat”-ot¹⁶ tartalmánál fogva alkalmasnak vélte Júlia visszahódítására. De alkalmasnak tartotta alkotókészségének erőpróbájára, a magyar világi dráma megteremtésére is.¹⁷

Balassi drámáját, amelyet — töredékében — mint tudjuk Erdélyi Pál fedezett fel irodalmi tudatunk számára, a költő verseinek eddig ismert legteljesebb gyűjteménye, a Radvánszky-kódex nem tartalmazza. Egy lépéssel előbbre jutottunk 1937-ben, amikor Waldapfel József a szövegtöredék alapján megtalálta a dráma olasz mintáját Cristoforo Castelletti *Amarillijében*,¹⁸ Iványi Béla pedig 1954-ben a mű címét is Batthyány Ádám németújvári könyvtárának 1651-ben készült lajstromában.¹⁹ A teljes szöveg mégis 1958-ig váratott magára: ekkor került ugyanis értő kezekbe a bécsi Hofbibliotheknak azóta Fanchali Jób-kódex néven ismert kéziratos gyűjteménye. Ez az 1595 és 1608 között — hat kéz másoló munkájaként — készült kódex a drámán kívül a költő nyolc versét, ezen felül magyar és szlovák reneszánsz-versek sorát tartalmazza. A dráma a 3. és 4. számú másolók írásával a kézirat 311–371. levelein található, és beírási idejeként az 1607–1608-as évek tekinthetők.

Az előkerült teljes szöveg azonban eltér a már korábban ismert nyomtatott szövegtől. Eckhardt Sándor elemzése szerint: „a változtatások száma töménytelen”²⁰ — s ez mind a részletekre, mind a dráma felépítésére vonatkozik. A kéziratnál a másolók által okozott értetlenségekkel és változtatásokkal, a nyomtatványnál a nyomtató helyesírás-módosításaival is számolva — Eckhardt a töredéket ítéli szövegében bővített és átdolgozott formájúnak, azaz a kódex szövegénél későbbinek. A változtatásokat szerzői szintűnek minősíti: a töredék nyelve gazdagabb magyaros fordulatokban, „... a költő tehát apránként magyarított, vagy mondjuk függetlenítette magát mintájától.”²¹ Balassira vall a dráma egyik betét-versének, az „Ó magas kősziklák . . .”-nak a töredékben eggyel megtoldott szakasza is, amely a kódexből hiányzik.²² A Credulus-töredék szövegtartalmát a Fanchali Jób-kódex alapján kiadott szöveggel összevetve a dráma két változatának szerkezeti különbségei szemléletesen megmutatkoznak. (L. a köv. lapon levő táblázatot.)

Az Erdélyi Pál felismerését megkönnyítő „Ó magas kősziklák . . .” kezdetű „panaszolkodó ének”²³ a C₃b levélen olvasható.

Valószínűnek lehet azonban tartani, hogy a Fanchali Jób-féle kódexből ismert szöveg és a mi bővebb nyomtatott szövegünk terjedelemben nem térhetett el

¹⁶ NEMESKÜRTY István: *Balassa Bálint*. Bp. 1978. 202. l.

¹⁷ L. a dráma ajánlásában: „... Akarnám . . . ez Comedia-szerzést új forma gyanánt elővenni . . .” = *Gyarmathi Balassa Bálintnak Thirsinek Angelicával, Sylvanusnak Galathéval való szerelmekről. Szép magyar comoedia*. Bp. 1960. 9.

¹⁸ WALDAPEL József: *Balassi, Credulus és az olasz irodalom*. I–3. közl. = *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1937. 142–154., 260–272., 354–365.

¹⁹ IVÁNYI Béla: *Néhány adat Balassi Bálint életéhez és műveihez*. = *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1954. 415–417.

²⁰ ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint szép magyar komédiája*. = *AzMTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*. 1959. 264.

²¹ Uo. 264.

²² A Fanchali Jób-kódex drámaszövegéből hiányzik, viszont a töredékben és a Radvánszky kódexben egyaránt benne van a versnek az a szakasza, ahol Echo a költő kérdésére az „Ágy” rímmel felel. Vö. Eckhardt, i. m. 265.

²³ L. a jelzett C₃b lapon.

		A töredék szövegében	A Fanchali Jób-kódex szövegében
C ₁ a—b	Briseida szól Credulussal	?	II. actus IV. scena
C ₄ a—b	Credulus és Julia párbeszéde	?	III. actus I. scena
C ₅ a—b	Sylvanus és Echo dialógus	III. actus III. scena	III. actus II. scena
[C ₈] a	Dienes szól Galateával	[IV. actus II. scena]	III. actus IV. scena
[C ₈] a—b	Credulus beszélgetése Sylvanussal	IV. actus III. scena	IV. actus I. scena

egymástól oly mértékben, hogy a kódex szövegének terjedelméből ne vonhatnánk megközelítő következtetést a mi nyomtatványunk teljes terjedelmére.

A kódex szövegét felmérve ugyanis megállapíthatjuk, hogy abban a mi töredékünknek megfelelő rész (az általunk nem ismert A⁸, B⁸ és részben ismert C⁸ ív) kb 2/3-át teszi a szöveg egészének. Ebből tehát arra következtethetünk, hogy a fennmaradó 1/3 rész még egy D⁸, sőt lehetséges, hogy egy E ív felét is betöltötte. Ennek megfelelően a nyomtatvány eredeti terjedelme így rekonstruálható:

$$[A^8 B^8] C^8 [D^8 E^{4+?}]$$

3. A bártfai nyomtatás valószínűsége

A *Credulus* Erdélyi Pál által feltételezett nyomtatási helyét Bártfát, Vértess O. András ortográfiai kutatásai már 1939-ben megcáfolták.²⁴ Vértess tanulmánya rámutatott, hogy a magyarországi tipográfusok közül az „u” és „v” hangok jelölését „minden helyzetben és következetesen”²⁵ először a debreceni nyomtató, Lipsiai Rheda Pál választotta el nyomtatványaiban. Felismerte, hogy Rheda műhelyében „... külön betűket készítettek az ortográfiai újítás végrehajtására”²⁶ — s valóban: 1596 után a debreceni készlet már korábban használt és új betűtípusaiban egyaránt megjelentek „a többtől határozottan eltérő”²⁷ az ábécé tagjaihoz stílusban nem mindig illő, jellegzetes, zömök „u” betűk, Vértess a *Credulusszal* is foglalkozott: „Erdélyi megállapításával szemben rá kell mutatnunk arra, hogy az átvizsgált XVI. századi bártfai nyomtatványok nem egy tekintetben következetes helyesírásúak, de egyiknek az ortográfiája sem egyezik a *Credulus* és *Juliáéval*.” Véleménye szerint „sokkal megokoltabb a nyomtatvány keletkezési idejét az 1596 utáni időre tenni.”²⁸

²⁴ VÉRTESS O. András: *Az u és v hangok jelöléstörténetéhez*. Bp. 1939. 27

²⁵ U.o. 21.

²⁶ U.o. 21. 1.

²⁷ U.o. 21.

²⁸ U.o. 6.

Vértés O. András helyesírástörténeti megállapításai tulajdonképpen irányt mutattak a nyomdahely keresésének további kutatásához. Ilyen, Debrecenre irányuló mélyebb kutatásra azonban a legutóbbi időkgig nem került sor. Alkalmat erre a debreceni nyomda XVI. század végi és XVII. századi termékeivel való általános foglalkozás adott. Az ortográfiai és betűtípuskutatás eredményeinek összecsengésére, a *Credulus* és a bártfai típusok összevetésére a debreceni nyomdai felszerelés ismeretében térünk majd vissza.

4. A debreceni nyomtatás feltételezése

Debrecen városában — mint közismert — a XVI/XVII. században egyetlen nyomda működött, ez látta el nyomdatermékekkel a helyi és környékbeli tanult társadalom szellemi szükségleteit. A város — mint a Tiszántúl református életének központja — vallásos tárgyú és magyar nyelvű kiadványok pártfogását tekintette hivatásának, s a város nyomdászának eleget kellett tennie ennek a követelménynek. A világi jellegű nyomdatermékek kiadásával szemben azonban az egyházi és világi városvezetés erősen elutasító álláspontra helyezkedett. Kivételek azonban így is akadtak: Gismunda és Gisquardus, majd Eurialius és Lukrécia szerelmének históriája az 1570-es, 80-as években mégis napvilágot látott a debreceni sajtó termékeként.²⁹ A nyomdásznak ugyanis az éves kalendáriumok megjelentetésén kívül ezek az olcsó, kisterjedelmű, városi támogatás és mecénás nélkül megjelent kiadványok jelentették a legnagyobb s legbiztosabb jövedelmet; az olvasóközönségnek pedig — amelynek túlnyomó része feltehetően a kollégiumi diákok köréből került ki — a ritka és tiltott gyümölcs örömét nyújtották. Rheda Pál működése idején azonban (1596–1619) a teológiai munkák szigorú sorát szépirodalomként — néhány történeti jellegű elbeszélésen kívül — már csak bibliai tárgyú históriák törtek meg.³⁰ Ezek viszont — bár nem egyszer rejtőzve, impresszum nélkül — de következetesen végigkísérik az idősebb Rheda nyomtatói-kiadói tevékenységét. Fia Rheda Péter (1620–1630) és ennek utódja Fodorik Menyhért (1632–1651) működése alatt a világi tárgyú kiadványok még jobban megfogyatkoztak, s csupán a kalendáriumok megjelenésére zsugorodtak.

Így az az ortográfiai kutatásból kiinduló feltevés, hogy Balassi drámáját esetleg a XVII. századi Debrecenben nyomtatták — a város szellemi életét ismerve, rendhagyónak számít, de mégsem mondható valószínűtlennek. A legújabb kutatások szerint ui. Csáktornyai János tipográfus már 1593-ban — a költő életében — kinyomtatta a *Beteg lelkeknek való füves kertecskét*,³¹ s így mai tudásunk szerint sem a *Credulus* lenne az egyetlen Debrecenben megjelent Balassi mű. Bár a *Füves kertecske* — jól tudjuk — kegyes írás s így kinyomtatása nem jogosít fel okvetlen a szerelmes dráma itteni megjelenésének feltételezésére de ennek lehetőségét egyáltalán nem zárja ki.

²⁹ RMK I. 126. (RMNy 380.), RMK I. 360. (RMNy 625.), RMK I. 361. (RMNy 594.), RMK I. 367. (RMNy 608.).

³⁰ RMK I. 280. (RMNy 774.), RMK I. 282. (RMNy 778.), RMK I. 324. (RMNy 775.), RMK I. 327., RMK I. 358., RMK I. 362., RMK I. 363., RMK I. 365., RMK I. 368. (RMNy 777.), RMK I. 396., RMK I. 486., RMK I. 487., RMK I. 490.

³¹ Szabó Géza — Szelestei N. László: *Töredékek Csáktornyai János műhelyéből.* = Magyar Könyvszemle 1980. 304–308.

5. A nyomtatvány betűtípusai

A *Credulus*-nyomtatványra lényegében a szövegtípus antikvája jellemző, amely debreceni nyomtatványokban datálva 1597 és 1643 között fordul elő, vagyis Lipsiai Rheda Pál, Rheda Péter és Fodorik Menyhért készletében. Ennek a betűtípusnak 31 sorával nyomtatták töredékünk C_1 és C_4 levelét, valamint a C_5 és $[C_8]$ levél legnagyobb részét is. A kor stílusába beleillő ábécé ez, amelynek összképét csak a vele együtt használt írásjelek: a kis félkör alakú kérdő- és a mindig jobbradúló felkiáltójelek teszik jellegzetessé. Azonban 20 sorának magassága alapján — amely használatának egész időközében egyaránt 78 mm — mégis jól elkülöníthető más hazai nyomdak első látásra hasonló betűitől.³² A debreceni tipográfusok általában a művek szövegét, néha a cím egy-egy sorát, máskor csupán az élőfejet nyomtatták vele.

A C_5a és $[C_8]a$ lapokon feltűnő másik antikva-típus 1597 előtt is szerepel a debreceni nyomda termékein. Itt kiemelve fordul elő: az actusok, scénák, valamint a dialógusok előtti átvezető szöveg hordozójaként. A felvonásokat és jeleneteket jelző 1—1 sor verzális betűin kívül a típusból a két oldalon összesen 9 sor található.³³

Vizsgálatunkhoz ennél is kevesebb anyagot nyújt a C_5b lapon levő néhány kurzívával szedett szó: összesen 12 verzál betű, s köztük számos azonos. Ezekkel a kurzívákkal már Rheda Pál előtt is dolgoztak Debrecenben, s még a szövegtípus 1643-as elhasználódása után is nyomtattak velük.³⁴

A dísztelen kiadványt, amelyet sem valódi iniciálé, sem cifra nem tesz változatossá: három szedett iniciálé emel ki egyhangúságából: egy „S” a C_5a , egy „O” a C_5b és egy „C” az utolsó $[C_8]b$ lapon. Mindhárman egy Debrecenben 1596 és 1651 között kiemelés céljából állandóan használt típus tagjai, amelyben egy betű pár milliméter eltéréssel több méretben és alakban fordul elő, de a megkülönböztetés alapján a használat idejére vonatkozóan csak a „válogatás” és nem a következetesség állapítható meg. Egyedül a sor állandóan használt „C”-jétől eltérő „C” ad némi támpontot, ez először 1616-ban tűnik fel Szenczi Csene Péter *Confessio*jában (RMK I. 465., I. Dobrowsky katalógusában a 245. tételnél) — majd hosszú hiátus után 1632 és 1639 között Fodorik Menyhért három nyomtatványán. Az 1616-os *Confessio* más vonatkozásban is rokonságot mutat a *Credulus*szal: szedéstűkrük mérete azonos, a C_5a „S”-ének megfelelő „S” van a *Confessio* 6b lapján, a C_5b „O”-jával azonos méretű szedett iniciálét találunk pl. a 186b lapon.³⁵ Bár ezek a megfigyelések figyelemreméltóak, esetleges voltak miatt önmagukban természetesen nem bírnak feltétlen bizonyító jelleggel.

³² Antikva szövegtípus. 20 sorának magassága: 78 mm. „H”¹: 2,5 mm, „l”¹: 2,7 mm „n”¹: 1,9 mm, „p”¹: 2,8 mm.

³³ Antikva szövegtípus. 20 sorának magassága: 94 mm. „H”²: 3,2 mm, „l”²: 3,0 mm, „n”²: 2,0 mm, „p”²: 3,0 mm. (A 20 sor magasságot nem a töredék alapján adtuk meg. Méretként a típus használatának egész időközére jellemző adatot közöltünk, amely megegyezik a *Credulus* szövegében található sorokból kiszámítható 20 sor magassággal.)

³⁴ Kurzív szövegtípus. 20 sorának magassága: 78/79 mm. „H”³: 2,2 mm, „l”³: 2,8 mm, „n”³: 1,6 mm, „p”³: 3,0 mm. (A 20 sor magasságot ismét nem a töredék alapján adtuk meg. Vö. 33. jegyzet.)

³⁵ Antikva kiemelő típus. 20 sor magasság nem mérhető. A típus szövegünkben szereplő „O”¹ és „S”¹ tagjainak méretei: „O”¹₁: 6,2/6,3 mm, „O”¹₂: 6,7/7,0 mm. A *Credulus* „O”-ja: 6,8 mm. „S”¹₁: 6,2/6,4 mm, „S”¹₂: 6,8 mm. A *Credulus*ban „S”¹: 6,3 mm.

6. A tipográfiai vizsgálat eredménye

Töredékünk időbeli elhelyezéséhez a szövegtípus 1597—1643-as időkeretén kívül semmi biztos támpontunk nincsen. Az időkör lehetséges szűkítéséhez csak egyetlen módszerhez, a kopásvizsgálathoz folyamodhatunk. A nyomdai betűk ugyanis a használatban kopnak: rajzuk idővel megvastagszik, a betűkép kiálló részei letörnek, megcsonkulnak. Ezt a folyamatot azonban sokszor megzavarja a régóta használt típus teljes vagy részbeni újraöntése, befolyásolja a papír minősége, s nemegyszer a nyomdász munkája is, aki pl. túlfestékezéssel a betűk koránál jóval „idősebbnek” tűnő nyomtatványt állíthat elő. Vizsgálatunkat azonban — megközelítően objektív eredmény reményében — mindezek ellenére elvégeztük.

Szövegtípusunkat évről évre haladva vizsgáltuk. Megfigyeléseink alapján a típust az 1610-es évekig szebbnek, épebbnek, tisztábbnak, a század második évtizedének közepén 1612—1616 táján erősen hasonlónak, ezután — ha egyenetlenül és változóan is — fokozatosan kopottabbnak (pl. a „d”, „g”, „h”, „l” kiálló kis részeit), rosszabbnak láttuk. A változások azonban nem szembetűnőek, lassúak, egy-egy időszakban megállapításunknak ellentmondóak. Példaként néhány 1630-as évekbeli, szövegtípusunkkal szedett 8° formátum 31 soros Fodorik-nyomtatványt hozhatnánk fel (RMK I.627., RMK I.644., RMK I.738.) — amelyeknél az egyenetlen nyomás és a túlfestékezés miatt a kopás mértéke alig határozható meg, s a vizsgáló kétséggel nézi: vajon nem a kiáztatás mutatja-e korábbiának a *Credulus* azonos sorszámú, oktáv alakú oldalain levő betűképeket?

A meglevő 12 betű alapján nehéz véleményt mondani a C₅b oldal kurzíváiról. Bár a szövegünkben szereplő karakterisztikus „A”, „N”, és „M” hullámos, elnyújtott, a betűképből kilógó vonalai éppen törésre-kopásra való érzékenyséjük folytán alkalmasak lehetnének a típus állapotának megítélésére — a betűk kis száma miatt mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy a kurzívák „kora” megfelelhet az 1610-es évek középeinek.

„S” és „O” szedett iniciáléink a XVII. századi debreceni kiadványokban sűrűn használt, egy betűből több formával bíró, s ezeket váltogató, kiemelő típus tagjai. Mivel két betűnk időbeli előfordulása szórványos, így a töredék datálásához segítségként nem használhatjuk őket. Nyomon tudjuk azonban követni az élesen metszett, jellegzetes rajzú és ritkán használt „C” minden előfordulási helyét, s ez két lehetőség felé vonz bennünket: RMK I.465. alapján az 1610-es évekre, az RMK I.612., RMK I.644. és RMK I.690. szerint az 1630-as évekre kell figyelmünket irányítatnunk. A [C₈]b oldal „C”-jét az 1616-os Rheda-nyomtatványhoz látjuk hasonlónak, karcsúnak, nem elhasználtkak, szépnek. Egyetlen betű csábítása alapján azonban naivság lenne a nyomtatás idejét konkretizálnunk, bár ez az „1616 környéke” harmonizál a szövegtípus állapotával is.

Döntésünkhöz a C₅a és [C₈]b oldalak antikvári segítették. Bár vizsgálati anyagunk nagyon kevés — összesen 11 sor — az időbeli változást ennél a típus-

A *Credulus* 6,5 mm-es „C”-je különbözik a típus általában használt „C”-jétől, s a töredéken kívül összesen négy nyomtatványban fordul elő. Ezek: RMK I. 465., RMK I. 612., RMK I. 644. és RMK I. 690. (Összevetésül megadjuk a *Credulus* nyomtatásával több szempontból rokonságot mutató RMK I. 465. szedett iniciáléink méreteit: „C”: 6,5 mm, „O”: 6,8/6,9 mm, „S”: 6,2/6,3 mm)

nál érezzük a legkövetkezetesebbnek. Kopás szempontjából külön figyelmet fordítottunk az ábécé jellegét oly dominánsan megadó „kalapos”, „talpas” verzál „A” alsó és felső vonalainak épségére, s jellegzetes, zömök méretű „U”-jára. Vizsgálatunkkor először egyenetlen, majd egyenesvonalú képet láttunk kirajzolódni. Bár a század elején (RMK I. 374., RMK I.389.) találkozunk csúnyább, vagy vegyesen jobb-rosszabb állapotot mutató betűképekkel is, a típus 1610-től megközelítően, majd az évtized közepe táján (főleg RMK I.454., RMK I.455., RMK I.462. és RMK I.465.) nagyon hasonlónak válik a töredékhez. Az 1620-as évektől kezdve (RMK I.497., RMK. I.498.) az 1630-as évek végéig (RMK I.607., RMK I.633., RMK I.644.) a típus olyan méretű romlását véljük látni, amelyhez képest a *Credulus* antikvári még a papír kiáztatása előtti állapotukban is épebbek lehettek.

* * *

A fenti tipográfiai vizsgálathoz még két kiegészítő szempontunk van. Az egyik egy nyomdász-gyakorlat, amelyet Rheda Pál és Fodorik részben egyformán alkalmaztak. Az ívjelzet szedéstükör alatti elhelyezése ui. sokszor jellemzi a nyomtató keze alól kikerült termékeket.³⁶ Így van ez pl. Rheda Péternél, akinek munkáin az ív jelzése mindig a szedés közepétől jobbra látható. A Fodorik-nyomtatványok zömén közepén levő ívjelzetet találunk (RMK I. 607., RMK II.484., RMK I.688. stb.), de van nála példa az egy munkán belül háromféleképpen elhelyezett ívjelzésre is. (RMK I.633. — az ívjelzet a szedéstükör alatt közepén, de ettől balra és jobbra is előfordul.) Munkásságának első szakaszában (1612-ig) Rheda Pál sem volt következetes: kiadványaiban olykor középre, de sokszor középtől jobbra nyomtatta az ívjelzést, egy nyomtatványon belül azonban mindig egységesen. 1613 és 1619 között azonban kivétel nélkül csak közepén elhelyezett ívjelzést találunk nála. A *Credulus* három meglévő és a szedéstükör közepe alatt látható ívjelzete, tehát nem mond ellene a betűképek alapján megállapítható nyomtatási időként megállapítható évkörnek.

Másik szempontunk: a *Credulus* szövegtípusával dolgozó három tipográfus nyomtatói ízlésének összevetése a dísztelen, egyszerű nyomtatványtöredékekkel. Rheda Péter ebben a viszonylatban sem jöhet szóba, hiszen 4–5 körzet „egymásraépítésével” túldíszített kiadványai egészen más jellegűek mint a *Credulus*. Viszont idősebb Rheda és Fodorik Menyhért mértéktartóan használták a debreceni készlet iniciáléit, cifráit és néhány záródíszét. S bár Rheda Pál mesterségbeli igényessége jóval nagyobb volt Fodorikénál, kiadványaiknak egyformán puritán stílusa mégis hasonlóságot mutat kettőjük között. S ha a Rheda és Fodorik-sajtó azonosságai ellenére töredékünk nyomtatójának meghatározásánál mégis Rheda Pál mellett döntünk, azt nem a debreceni városi tanács cenzúrájának egyre erősödő szigorára való tekintettel tesszük, hanem kizárólag a fentebb említett tipográfiai vizsgálatra alapozva. Ha ugyanis a *Credulus* betűtípusaira vonatkozó részmegállapításainkat összegezzük, akkor igen valószínűnek látszik, hogy a Balassi-dráma nyomtatási idejét az 1610-es évek közepére kell tennünk.

³⁶ Erre a vizsgálati szempontokra Borsa Gedeon volt szíves figyelmemet felhívni.

7. Bártfa végleges kizárása

Bár a töredék debreceni nyomdahelyét már biztonsággal állíthatjuk, mégis vissza kell térnünk az Erdélyi Pál által feltételezett nyomtatási helyhez: Bártfához, hogy Vértes O. András ortográfiai cáfolatát tipográfiai alapon is megerősítsük. Erdélyi tévedése más szempontból is figyelmet érdemel, mivel nem ez az első debreceni nyomtatvány, amelyet a kutatás korábban bártfai sajtótermékeknek tartott.³⁷

A *Credulus* szövegtípusának használati időkorében számos Gutgesel és Klösz-nyomtatványt vetettünk össze a két Rheda és Fodorik kiadványaival.³⁸ Vizsgálatunk eredményeként megállapítottuk, hogy a töredékben szereplő betűtípusokat sem a XVI. század végén, sem a XVII. század első harmadában nem használták Bártfán. A tévedések forrását egy bártfai antikvatípus és a *Credulus* actus-kezdeteinél kiemelve előforduló antikva-ábécé egyes betűképeinek valóban nagyon hasonló rajzában véljük látni. Ha azonban ezt a „hasonlóságot” a mérés egzakt kritériumainak alávetjük azt tapasztaljuk, hogy a bártfai típus 20 sorának magassága a debreceni típusétól erősen eltér.³⁹

Nyitva maradt kérdések

A *Credulus* és *Juliát* tehát nem Balassi életében, nem Bártfán, hanem Debrecenben Lipsiai Rheda Pál műhelyében nyomtatták — feltehetően az 1610-es évek közepe táján.

Arról, hogy akár a *Credulust*, akár a költő világi lírájának valamely részét a következő időkben bárhol is sajtó alá adták volna, mindmáig nincs tudomásunk. Minden jel arra vall, hogy a Balassi-versek három évszázadon át ismeretlenül, kéziratban lappangtak. Úgy véljük, jelentős vesztesége volt ez irodalmunknak. Nem pótolták ezt a hiányt a költő életében napvilágot látott *Füves kertecske*-kiadások, s nem pótolta utóbb a *Campianus*-fordítás megjelenése sem. Eredeti, nagy költői alkotásaiból csak istenes versei kerültek be a XVII. századtól a magyar irodalom véráramába. Így hát a könyvnyomtatás — mint közvetítő eszköz — az egyik legnagyobb magyar költőhöz ugyancsak mostoha volt.

Ha képzeletben rekonstruálni próbáljuk a *Szép magyar komédia* teljes debreceni kiadását, úgy Balassi nevét fel nem tűntető, hely és kiadási év nélküli, igénytelen kiállítású nyomtatványra gondolunk. Számos vele kapcsolatos kérdésre azonban ma még nem tudunk megfelelni. Ilyenek pl. a következők. Vajon ki adta be a dráma szövegét a debreceni tipográfiaiba? Balassi köréhez tartozó irodalomértő vagy versszerző? Egy a költőről nem is tudó ismeretlen személy? S tudta-e az illető mit választ ki, s ha nem, ízlése vezette-e, vagy csupán a dráma témája vonzotta? Vagy talán a nyomdász maga bukkant rá? Kérdés az is, vajon egy előző nyomtatott kiadás, vagy az irodalomtörténet által felté-

³⁷ Vö. SOLTÉSZ Zoltánné: *Impresszum nélküli régi magyar nyomtatványok meghatározása*. = Magyar Könyvszemle 1961. 66–80. I. Ezen kívül I. SzABÓ Géza—SZELESTEI N. László, i. m. 301–308.

³⁸ Pl. RMK II. 280 (RMNy 827.), RMK II. 287. (RMNy 846.), RMK II. 288. (RMNy 847.), RMK I. 375/a., RMK I. 413/a., RMK I. 459., RMK I. 473., RMK I. 566.

³⁹ A bártfai antikva típus 20 sorának magassága: 83 mm. „H”: 2,6 mm, „l”: 2,5 mm, „n”: 1,5 mm, „p”: 2,8 mm. A bártfai adatokat Farkas Ágnes bocsátotta rendelkezésemre.

addig hátrám nyilvánt végere megyek val-
s valahogy jaro. Mert az minemü
has ez mat lelkekre hallot, lehetetlen jo, o
hogy addig csak egy csop nyugodalom tele-
heson, mig valoban igazan meg nem ertom
az dolgot mint vagyok. BR: O Julios gyano-
lag, mely hamar elfolya embertnek ivetazta
halalos mergo! im mely hamar toltod be ke-
seru merreggel az oly faveket, kiket az serelem
gyonyoruivel es edetfelegel tapal. De te Cre-
dula ez utan nekem beket hagy f ne kunyorsly
utannam, s ne tudakozzal tudem, ha Julia eny-
hule hozza avagy nem, ne supplicaly azon
hogy otet hozzaa haytam, hanem kezdogy ma-
hoz: miert hogy ilyen hamislat hives felole,
mertha ez utan melletted polok bar, ugyan ha
talam. CR: E. Latod, sepdolog istenre mon-
dom meg o haragfik am hogy en karom on to
rodom, semminek tartod te az, hogy ilyen
nagy serelemes jomtul, fot az eletto lelkom fel
forjak meg vesot fejeimet? BR: S. istenre
ne boldoskodgyal, hanem vesd ki fivedhol
ez ok nélkül valo hamis gyanusagot, s hidgy
meg engemet is valaha vagy egy dologbar,
mert en tudom mit beszelek, fogadgy fot, ko-
nyorog Julianak, s ne gondoly vele ha finten
haraguton tekint: is read, es kemeny soval so-
is: Nem latod az tulok is mit muvel, mikor
meg felhuzik? mint rug kapal, okel, de azere
nem fokara ugyan megh felidul, s vici az jar-
mol. Az nagy cserfa is eleg kemeny, de azert
2 UGYAN

2. kép C₁b lap

igaz nem volna. Ho ho meg meg vessem esem-
be, miert fetal volt gy Kran ala f-fol Sylvanus
uram az Julia haza elot BR: Egyeb süklegesert
nem volte szabad azon si menni? CR: E. D. Ma
süklege volt valyon tinten olyan gyakra bak
lagni azon ala s-fol: Vay hogy nem tudod hogy
az honon vagyon az eteto, melyre az halakat
csalogatnyak. BR: Ott vagyon mayd csak nem
mondam mi. Nagy isten, valyon beretteje va-
laha valaki ugy szeretotjet, hogy mastul nem fel-
toite volna, ki ugyan ne ketelkedet volna, se
gyanakodot volna soha szeretotjehoz? CR: Ok
nelkül bizony igen boldondag az kigyanakodik:
de az minck ember bizonyos jelet latya, annal-
is nagyobb boldondag, ha meg sem veszi cseben.
BR: S. vallyon melyik jelru ismered, hogy Juli-
anak beadott teged Sylvanus? CR: Micsoda
nagyub jel kel annal, ha latom hogy Julia, ha
csak rea tekintek, is ottan elforditya fejte, es
eltekeredven eloem menten megyen masfele-
kicsoda oly vak, ki annak okat csebe ne vegyet
BR: S. Nyavalyas mely almos! forkeny folse-
peny, s torod meg az fencidet. Nezhette mi-
ny almodnak neha estorodnek o magokba az
serelemfok. Hallad uram fia, vallyon csak most
kedotteinkab valaha jo sem vel read? Te-
kentotteinkab valaha jo sem vel read: vallyon
hol treselt s nevetkozott kegyelmecek egy-
massal, s ki latja hogy Sylvanusnal nyajsakodot
volna: ladde balgatag, mint vagyon a dologh:
CR: O. No hadaron; az nap elnem nyugatik
addig,
1 KÖNYV-
TÁRA

1. kép C₁a lap

ot én sem keptelen sem tehetlen sem lehetek. Isten dolgot túld nem lehetnek; hanem csak egy nelegyen elcsened, hanem legyen én. Isten sem keptelenem elcsened. I U L. Bizony. nom, vesőt, nyavalyadat, s banom hogy az igaz szerelm mat vallás ennyi fok búr, s noha sívem szeret akarnam, de mint hogy nem fejtethetek sem könnyebbithetek semmivel, azt is banom. Azert lassad, mert engem csak írásban igyekezél hozad hajtani. C R E. Ha az Isten mind az mennyi s mind az földi fok sepfegőket hozzajok illendő termésseléköltőte, mi dolog hogy süvedet az kegyességhben résztlenne tőtte? Nem tudod, hogy oly fínten az sepfeg az kegyességh kelkúl, mint az sepf kutjo forras víz nélkúl, s mint az sepf fiatalzóldág gyümölcs nélkúl. Ha azt tartod, hogy nem érdemle az te szerelmedet, am bar ne szer engemet, csak enged ezt, hogy en szeretet selek tegedet: s ha fínten nem kedvellőd sem bősüllőd is, mégis csak ne utald tellyességhgel az en szerelmedet, s ha szerelmed, nem lehetek, legyek ottan csak rabod migelek I U L. Nem kel tat ugyanis sem semelyed sem szolgálta rajja legy, csak nekem hagy beket: elegendig treselesben, talam mostis valaki meghlatott hogy együtt vagyunk, s mindjart gyanusagban eskü hozzánk: kiis fecsegi, mert irgy az ember. Azertel megyek, Cupido es Venus maradvanyak: veled jo Credule. C R E. Ne fínten edes sefnyes

zak, s az mikor az semile az tengőre bősőt, akkor lelek enis kegyességh hozad C R E: Ki hinne, nagy Isten, hogy ilyen anyali sepfegben, ezfele kegyességh híveben ilyen nagy bősöny kegyességh uralkodgyek: Talam még az repedezet kú siklatat süjettel: vagy Chartago határiban termett őrosiban tejet itad, vagy az Armeniai parduz csőcsert póptad a minemű kegyetlen vagy: Az sepf Diana, az vadásfakak Isten asszonya gyakran elhadta setalalat, s sügyelmetesen halgatta az en írmas versetemet, lőt meg az erdők hegye. Isten, Isten kegyességh az en kegyességhemet, mellettem kegyességh meg zongóte: csak te egyedűl sepf Iulia hogy alpis kegyességh a Iulidat bedugod befédimre, nem könyöülis raytam, sőt latom hogy fínten ugy els kórommal sepf. könyvullatafíntal, mint egy jo izű eledelkel. I U L. Tibres kis eledelbator, akar én magam mondgyam: Nem vesed esedben segeny, hog inkab idegenites mint edesites engem magadhoz ezfeleket, ha nyilván latod, hogy semmit nem hañnals en nalam az fokgyermeki vagy asszony fírasoddal. Mert fírá mind untalan előtem, ha erős sívű féfí vagy: mit vesékedtél: mit gyórtod magad: C R E: Kételen vagyok veled, mert az te sepfegedhez valo szerelmem meg bírt engem. Istenem s fólgerjedőt, kevanlagom erőltet rea, nem halgathatok, azert fól nom es fírtom. kel akaratom ellens. Azert az sepfelmed fedgyed, kegyességh, ne engemet: hoholten

imez kőbálnak panaszkodom enckemben.

C Magas kősziklák, Kietlenben nőt-fak, Kik nagy-berelém tüzén Igaz bizonságim Valtok mert kenaim, Tudgyatok mint sáinte en, Kitalta cletében. Hogy így hallyon vessen, Mas mint en beretőjen.

ECHO, E.N.
Tavoly egy erdőben, Nekem felesben,
Lón ugymint embertífo, Talam egyik tündert,
Jár it valamiert, Vagy valami vadásó, Halolnem nyertőt, Az ki ith, cserdítőt, Labain ha volt beko.

ECHO
Echo ngy kenomba, Melybe lép Julia,
Engem fertengeni hagy: Mi könnyebbithet
meg, S mitül lehet kerlek, Kemenyive hoz-
zam lany? Kefertü kenomat, Mi enyhitheti
most? S mi az mireltekem vagy? *ACT*

Azt igaz-
lát Ott ki vigáathatna? Bum helyet örömet,
Gyönyörű érzet, Nekem ot ki adhatna? Iga-
zan ki neve, Kit foknak kivüle, Lelkem oda
Kevanna.

ANN.
Azt bizon meg vallom, De jo foglatom,
Kedvefe neki vagy nem? Szepl Juliam Annam,
Lesőne jo hozzam, Meg kegyelmeze nekem é
Hogy regen foglatom, Lesőne jutalmom, Kel-
te jot remenlenem? *NEM*

Kegyetlenfejeert? Erte túrt sok kenert,
Lam meg Istentül sem fél, O fejer mellyeben,
Mint lép lany fésékben, Kegyetlenfe holig
él, Mert

6

6. kép C₆b lap

matadok az kecsérűgben, mint az nap nélkül
valo főtűfűgben.

Io Iupiter mit vetöttem oly nagyot ellened,
hogy hozzam nem engedted az lép Julianak
kő terméketű sivet: O Venus mikor fégtém
meg az te törvenyedtet, hogy ellenem ötet igy
kemenjted, lam fenkit nem gyűlöl ez vilagon.
inkab en-nalmanál: De mit panaszkodom he-
aban, s mit eszedzem, ha mind csak Sylvanus
énnek az oka Vay haladatlan tökelletlenem
ember, te túled vartam jot, neked jelentem
meg minden berelimes kevanfogomat, igaznak
állvan tegedet, nezhete mint aruls el de bat
remencienül hallyak meg, ha magam ket ke-
zevel nem alloom meg boffumat rayid.

ACTUS III. SCENA III.

Sylvanus az erdei tündervad, Echo a fű-
fonnyalénekelve befelgetven lóliáifozva-
lo ferelmeről, feleleteket vében Echohozul.

SYLVANUS: Nappal vagon az féléken nyu-
laka az agarak mist bantafok, az halak-
nak is nappal vetik meg az halot s a horgot, az
fianto baromis akkor vifeli az igat: de cjeleir
kelve, midőn az fejer hold kiterjzti vilagot
mind nyulak, halak, baromok bekevelnyugok-
nak: csak egyedül nekem hogy sem gyűlöltem
nappal minis femmi nyugodalmam, meg mit min-
denkor

5

5. kép C₅a lap

CREDULUS. Csak kar. mert nem mesterkedhetel ugy te Sylvane, hogy dolgodat el fedezhesd előttem. Naics oly tucok, mely valaha ki nem jelenik. SYL. Mi dolog, talam bortittal: Mit gárázdalkodol velem: CRED. Nem csak garazdalkodom az hitőtlen főkellelen voltodért, hanem ugyan öve is kap meg maguba gondórtel, mayd megis vonjuk á gubát egy más hatan ha ra nem gondolj. SYL. Valamiort: vallyon mi bantafod volt valaha en előim jambor, hogy igit parvarkodol: CRED. Mi bantsom: meg az kérdőde: vaj hogynem tudod. Te hozzád en ugy biztam mint magamhoz, f ahoz kepeft tanacsotis kerdettem tüled mint még hit baratomul, dicserven hol bomet, hol kezet, hol bavat, hol homlokot Julianak előtted, azt alitvan, hogy orvostlanal inkább mint el szulnalnyavalyamban: f hatekentem, hat nem baratom, hanem halalos ellenfegem voltal ennekem, mert fok ezteideig valo bolgalatombnak minden érdemet bértelet vestetted tülem: hogy tehettel illyen arultatait raytam: ki hitte volna hogy engemet (illyen jo barodat igaz baratotad, kinek mindenkor vöitéd jo akarsavat, f te is ajánlottad magadat,) így aruly el, f így idegenit sed el tülem Iuliat: Eze az igaz barotlag f tökelletes jamborlag: SYL. Ne dágyaloskodgyal, hald meg, im meg mondom, f az utan te gy magad tületet benne, ha érdemleke bocsanatot vagy nem. Egykor Dametával balagunk vala az olayfa völgyen, f egy dombnak

nem többet csak parandóly, meg állt bönkünk kéten edes verem. GAL. Kirefas im jó bartyam, mint ha him varro tarsom volna. DIE. Mely vadon partya magat, nam oly nagy tarad magad, mint az Erdelyiek az jo buzat a dragalaban, vagy az Patakiak a fükbor idejen az sórt. GAL. De us trefaly az agebe. DIE. Eritrik firsik, bezzeg sepe, vayha meg fogát nam. GAL. Minck beleses: DIE. Amaz tengeliczek firsik firsing, nezhetsé mint ju az sórtay ha lépém volna, mayd meg foghatnam. GAL. Meg az ebet: hogy békét az istor firsak, nezhon egy kezkenő nalam, neked adnam én ezt, ha imez kofarka Eperjet en tölöm el vetethetned az te uraddal, bizony csak ezennel földtem en magam ket kezemmel. DIE. De: ugyan: adode az kezkenő: f én csak tref. GAL. Hogy oda adom, nam nem hised. DIE. Adodé az eporjet, fted, el most az kezkenőt, had allyon nalam. GAL. Bator, valamely oraban kevanod, ottan oda adom, csak vegye el Sylvanus az eporjet. Meny el, lsten adgyon haspot töteke fededben.

ACTUS III. SCENA III.

Credulus feddözik Sylvanusnal, hogy Iuliat tüle el csalta, de ő előfor tagadgya, ostán vegre azt mondgya, hogy ő nem erőlködöt azon, hanem az rementelen alkotmatoilag, vagy ferencse ferzötte köztök az ferelmét. CRED.

telezett kéziratos könyvek egyike került a tipográfus kezébe? Egy további kérdés: Rheda Pál Debrecenben, az 1610-es évek közepén — a szigorú Hodászi Lukács esperessége alatt vagy után — csakis anyagi okokból vállalta volna a *Credulus* kinyomtatását vagy talán másért? És végül: vajon egyáltalán tudomást szerzett-e az anonym kis nyomtatványról a költő műveinek összkiadására készülő hűséges tanítvány, Rimay János? A teljes nyomtatvány egyszeri előkerülése feltehetően felelne kérdéseink egy részére, — s ami ennél is sokkal több: megajándékozna a magyar irodalmat Balassi Bálint drámájának legteljesebb szövegalakjával.

BERLÁSZ, PIROSKA

Wo wurde Balassi's *Credulus* und *Julia* gedruckt?

Im Jahre 1899, im Nachlass des Geschichtswissenschaftlers Nándor Knauz fand man ein Bruchstück von vier Blättern aus der gedruckten Auflage des einzigen bis heute bekannten Dramas von Bálint Balassi. Dieses Bruchstück geriet ins Eigentum der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi; dort wurde seine Identität vom Literaturhistoriker Pál Erdélyi bestimmt. Er war der Meinung, dass dieses Druckwerk wahrscheinlich am Ende des XVI. Jahrhunderts zu Bártfa hergestellt wurde.

Der Band des im Jahre 1971 erschienenen Nachschlagewerkes *Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum 1473—1600* stellte in Frage die Bártfaer Herkunft unseres Bruchstücks. Das gab uns die Anregung das Druckort des Fragments durch typographische Mittel bestimmen zu versuchen.

Weil aber die vorliegenden vier Blätter keine Initiale oder Buchschmuck enthalten, — konnte die Aufklärung der Frage des Druckortes nur auf Grund der einzelnen Buchstabentypen versucht werden. Das Textbild ist durch die Anwendung von drei Buchstaben zweier Antiqua-, eines Kursiv- und eines hervorhebenden Types zu charakterisieren.

Durch eine bis in die Einzelheiten gehende Untersuchung gelang es festzustellen, dass der Texttypus des Druckwerkes nicht zu Bártfa, sondern in der Debreziner Stadtdruckerei zwischen 1597 und 1643 benutzt wurde. Die weitere typographische Analyse ermöglichte auch die Folgerung, dass das Fragment wahrscheinlich in der Mitte der 1610-er Jahre gedruckt wurde.